

ADABIY NUTQ VA UNING USLUBLARI

Tuxtasinova Gulnoza Ro'zmatovna

Beshariq tuman 1-son kasb-hunar maktabi Ona tili va adabiyoti fani o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12788998>

Annotation: *this article provides information on literary speech and its styles.*

Base words: *scientific, artistic, colloquial, official-departmental, publicist, patriotic, peace, courage, heroism, harmony, progress, perseverance, strength, power, spirituality, erk, freedom, mother, earth, ground.*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada adabiy nutq va uning uslublari borasida ma'lumotlar keltirilgan.*

Tayanch so'zlar: *Ilmiy, badiiy, so'zlashuv, rasmiy-idoraviy, publitsistik, Vatan, vatanparvar, tinchlik, jasorat, qahramonlik, totuvlik, taraqqiyot, matonat, kuch, quvvat, ma'naviyat, erk, ozodlik, ona, yer, zamin.*

Ma'lumki, o'zbek tilshunosligining nisbatan yangi sohasi sanaladigan stilistika – uslubshunoslik til birliklarining aloqa vositasi sifatida muomala jarayonida turli soha va vaziyatda qo'llanishi, nutqni tashkil qilish qonuniyatlari, til tizimidagi barcha vositalarning nutq jarayonidagi imkoniyatlari va ma'no nozikliklarini aniqlash bilan shug'ullanadi. «Stilistika – tilda mavjud bo'lgan barcha vositalar – leksik, grammatik, fonetik vositalardan nutqda qanday foydalanish zarurligini, ma'lum bir tipdagi forma, so'z va konstruksiyalardan qaysi birini qo'llash muvofiq ekanini, yaxshi va eng muvofiq vositasini tavsiya etadi, norma qilib belgilaydi, nutqning turli stilistik qatlamlarida qo'llanadigan vositalarni belgilab beradi. Shunga ko'ra, stilistika so'z san'ati, ifoda vositalar haqidagi alohida bir fandır».

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisalarining maqsadga, sharoitga va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslublar, til vositalarining nutqda qo'llanish yo'llari, lug'aviy, frazeologik va grammatik birliklarning qo'llanish xususiyatlari o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan, bir qancha o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi. Uslub orqali so'zlovchi shaxs narsalarga, voqealarga shaxsiy munosabatini aks ettiradi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotning ma'lum sohasi doirasida qo'llaniladigan ko'rinishi *nutq uslublari* deyiladi.

Nutq uslublari quyidagilar:

1. Og'zaki so'zlashuv uslubi
2. Rublisistik uslub
3. Badiiy uslub
4. Rasmiy-idoraviy uslub

5. Ilmiy uslub

1. Soʻzlashuv uslubi. Uyda, koʻchada, insonlarning oʻzaro soʻzlashuvida qoʻllanadigan uslub soʻzlashuv uslubi deb ataladi. Bu uslubning adabiy til meʼyorlariga rioya qiladigan koʻrinishi adabiy soʻzlashuv uslubi deb yuritilsa, bunday meʼyorlariga rioya qilinmaydigan koʻrinishi oddiy soʻzlashuv uslubi deb ataladi. Soʻzlashuv uslubidagi nutq koʻpincha dialogik shaklda boʻladi. Ikki yoki undan ortiq shaxsning luqmasidan tuzilgan nutq dialogik nutq deyiladi.

Soʻzlashuv uslubida koʻpincha turli uslubiy boʻyoqli soʻzlar, grammatik vositalar, tovushlar tushib qolishi, orttirilishi mumkin: *Kep qoling! Obbo, hamma ishni doʻndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqo-o-ol!*

Soʻzlashuv uslubida gapdagi soʻzlar tartibi ancha erkin boʻladi, piching, qochiriqlar, kinoyalar koʻplab ishlatiladi. Koʻproq sodda gaplar, toʻliqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi. **Soʻzlashuv uslubi.** Soʻzlashuv uslubi kishilarning kundalik norasmiy, erkin muomalalari doirasida til birliklarining oʻziga xos amal qiluvchi.

Nutqda til unsurlarining ishtirok etishiga koʻra kitobiy uslub sifatida qaraluvchi ilmiy, rasmiy ish qogʻozlari va publitsistik uslublarga soʻzlashuv uslubi qarshi turadi deyish mumkin. Soʻzlovchi va tinglovchi oʻrtasida nutqiy aloqaning bevosita amalga oshuvi, nutqiy jarayonning oldindan tayyorlab qoʻyilmaganligi, nutqiy munosabatda boʻlayotgan kishilar oʻrtasida rasmiy muolmalaning boʻlmasligi soʻzlashuv uslubini boshqa vazifaviy uslublardan keskin chegaralaydi.

Soʻzlashuv uslubining yana bir farqi shundaki, unda lisoniy na nolisoniy omillarning munosabati boshqa uslublarga qaraganda mustahkamdir.

Soʻzlashuv uslubining oʻziga xosliklari:

1. Nutq koʻpincha elliptik xarakterga ega boʻladi. Soʻzlashuv jarayonidagi vaziyatga koʻra bayonotning maʼlum qismi nutqda koldirilib ketilaverilishi mumkin. Bunday holatda ham tinglovchilarga fikr tushunarli boʻladi. Masalan, Qorami? Koʻkmi?

2. Soʻzlashuv nutqida til birliklari oʻzining ekspressivlik imkoniyatlarini keng namoyish qiladi. Masalan, ulgurmaymiz deyishdan koʻra ulgurib boʻpmiz, ulgurmoq qayoqda, ulgurib ham boʻldik kabi javob qaytarish bir muncha tabiiyroqdir.

3. Ohangning ahamiyati nihoyatda katta boʻladi. Nutqiy ohang ogʻzaki nutqning amalga oshuvida til birliklaridan keyingi muhim hal qiluvchi vosita boʻlib, nutqning tezligi pauza, ton, melodiya, tovush tembri, mantiqiy urgʻu va soʻz urgʻusi kabi intonatsiyaning koʻrinishlari maʼnoni farqlashda, uning qirralarini ajratib koʻrsatishda, hayajonni kuchaytirishda katta xizmat qiladi.

Soʻzlashuv uslubi fonetik, leksik, grammatik oʻziga xosliklarga ham ega.

Ommabop (publitsistik) uslub. Tashviqot-targʻibot ishlarini olib borishda qoʻllanadigan uslub, yaʼni matbuot uslubi **ommabop uslub** hisoblanadi. Soddalik, tushunarli boʻlish, taʼsirchanlik, adabiy til meʼyorlariga rioya qilish bu uslubning asosiy belgilaridan hisoblanadi. Ommabop uslubning radio, televideniya ishlatiladigan koʻrinishi ogʻzaki ommabop uslub deyilsa, gazeta jurnallarda ishlatiladigan koʻrinishi yozma ommabop uslub hisoblanadi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy soʻzlar koʻp qoʻllanadi. Nutq taʼsirchan boʻlishi uning taʼsirchan soʻz va birikmalardan, maqol va hikmatli soʻzlardan ham foydalaniladi. Bunday uslubda gap boʻlaklari odatdagi tartibda boʻladi,

kesimlar buyruq va xabar maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ritorik so'roq gaplardan, yoyiq undalmalardan, takroriy so'z va birikmalardan umumli foydalaniladi: 1. *Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil yetishtirish uchun fidokorona mehnat qilishyapti.* 2. *Partiya faollari o'zlarining navbatdagi majlisiga yig'ilishdi.*

Badiiy uslub. Voqelikni badiiy obrazlar (timsollar) vositasida aks ettirib, tinglovchi yoki o'quvchiga estetik jihatdan ta'sir qiluvchi uslub **badiiy uslub** deb ataladi. Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo'ladi. Badiiy asar kishiga ma'lumot berish bilan birga timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta'sir ham ko'rsatadi: *O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish bahor o'z sepini yoymoqda.* Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so'zlari, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Til materialini qamrab olish imkoniyatining kengligi, umumxalq tilida mavjud bo'lgan barcha lug'aviy birliklarning hamda boshqa vazifaviy uslub unsurlarining ishtirok etaverishi va ularning muhim bir vazifaga - estetik vazifani bajarishga xizmat qilishini badiiy nutq uslubining uchiga xos xususiyati deb qarash kerak bo'ladi.

Badiiy adabiyot tili adabiy til bilan birga umumxalq tili boyligini ham qamrab oladi. Ya'ni, asarning janr va mavzu shlabi bilan yozuvchining individual uslubiga bog'liq holda badiiy nutqdan umumxalq tilidagi barcha lug'aviy qatlamlar ishtirok etaveradi. Masalan, adabiy tilda dialektizmlar, jargonlar, varvarizmlardan, dag'al so'zlardan, eskirgan so'zlardan, oddiy so'zlashuv tili elementlaridan foydalaning maqsadga munofiq bo'lmagani holda ularni badiiy nutqda o'rni bilan qo'llash mumkin.

Badiiy adabiyot tilining o'ziga xos xususiyatlaridan biri shuki, so'z san'atkorlari faqatgina umumxalq tilida mavjud bo'lgan so'z va iboralardagina foydalanib qolmasdan, ularni qayta ishlab, yangi-yangi ma'nolarda qo'llaydilar, ma'nolarni kengaytiradilar, boyitadilar. Tilimizning ichki imkoniyatlaridan foydalangan holda yangi so'z va iboralar yaratadilar.

Adabiy tilning nutqiy imkoniyatlari to'raligicha badiiy nutq uslubida namoyon bo'ladi deyish mumkin. Vazifaviy uslublarning hech birida badiiy nutq uslubidagichalik, til uning tuzilish jihatlari, lug'at tarkibi, ya'ni so'zning ma'no (boyligi va rang-barangligini, to'g'ri va ko'chma ma'nolarini namoyish qila olmaydi, grammatik qurilishi, ya'ni gaplarning barcha tiplari bilan ishtirok etolmaydi. Badiiy nutq doirasida til vositalari ma'lum qonun-qoidalarga amal qiladi, ana shu qonun-qoidalar uni boshqa uslublardan chegaralashga farqlashga imkon beradi.

Badiiy nutq uslubining o'ziga xos lug'aviy va grammatik xususiyatlari mavjud.

Badiiy uslubda so'z ma'nolarining kengayishi, o'zgarishi, ko'p ma'noli bo'lishi va hatto lug'atlarda qayd etilmagan ma'nolar kasb etishi qonuniyat sanaladi.

Lug'aviy birliklardan tashqari frazeologik birliklarning faol va keng ravishda ishlatilishi ham badiiy nutq uslubining asosiy belgilaridandir.

Badiiy uslubning grammatik xususiyatlariga nazar tashlasak, grammatik shaklning barcha ko'rinishlari – sheva va tarixiy variantlari ham asarning mavzu talabi bilan qo'llanaveradi. Masalan:

**Dunyo bo'ldi chamanim manim,
O'zbekiston vatanim manim.**

Badiiy nutq uslubida soʻz turkumlarini qoʻllashda ham oʻziga xosliklar mavjud. Masalan, sifatlarning ishlatilishi badiiy nutqda ot va olmosh kabi faoldir. Olmoshlardan kishilik va koʻrsatish olmoshlarining qoʻllanishi mahsuldir. Sonlar odatda aniq maʼnolarni anglatishi bilan birga maʼnosi kengaygan holda ham qoʻllanadi. Undov va taqlid soʻzlar ham badiiy uslubda uchrashi xarakterlidir.

Badiiy uslub sintaktik xususiyatlari bilan ham boshqa uslublardan farqlanadi. Badiiy nutq uslubida darak, soʻroq, buyruq gaplar matn sintaksisining ajralmas qismini tashkil qiladi. Undov gaplar ham badiiy nutq uslubi uchun xarakterlidir. Ular kitobxonga estetik taʼsir oʻtkazishda yozuvchi qoʻlida kuchli qurol hisoblanadi.

Badiiy nutq uslubida qoʻshma gapning barcha turlari aralash ishlatilaveriladi. Nutq ham diologik, ham monologik boʻlishi mumkin. Badiiy uslubni tilimizning boyligi sanalmish tasviriy vositalarsiz tasavvur qilib boʻlmaydi.

Rasmiy-idoraviy uslub. Davlat idoralari tomonidan chiqariladigan qarorlar, qonunlar, nizomlar, xalqaro hujjatlar **rasmiy-idoraviy uslubda** yoziladi. Ariza, tilxat, maʼlumotnoma, chaqiruv qogʻozi, taklifnoma, shartnoma, tarjimai hol, eʼlon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot kabilar ham shu uslubda yoziladi. Bunday uslubdagi hujjatlar qisqa, aniq, barcha uchun tushunarli qilib tuziladi. Bu uslubning asosiy belgisi: jumalarning bir qolipda, bir xil shaklda boʻlishi. Bu uslubda ham soʻzlar oʻz maʼnosida qoʻllanadi, koʻpchilikka maʼlum boʻlgan ayrim qisqartma soʻzlar ishlatiladi, har bir sohaning oʻziga xos atamalaridan foydalaniladi, *qaror qilindi, inobatga olinsin, ijro uchun qabul qilinsin, tasdiqlanadi, yuklatilsin, tayinlansin* kabi soʻz va soʻz birikmalari koʻplab uchraydi. Rasmiy-idoraviy uslubda koʻpincha darak gaplardan, qaror, buyruq, koʻrsatma kabilarda esa buyruq gaplardan ham foydalaniladi. Bu uslubda gap boʻlaklarining odatdagi tartibda boʻlishiga rioya qilinadi: *Oʻz lavozimini suiisteʼmol qilganligi uchun M. Ahmedovga hayfsan eʼlon qilinsin. Yodda saqlang!*

Ommaviy axborot vositalarida (gazeta-jurnal, radio, televideniye), Oliy majlis yigʻinlarida, turli xil anjumanlarda qoʻllaniladigan nutq uslubi publisistik uslub sanaladi. Publisistik uslub 2 xil shaklda namoyon boʻladi: 1) yozma shakl, 2) ogʻzaki shakl

Publisistik uslubning oʻziga xos xususiyati shundaki, u muayyan ijtimoiy masalalarga faol munosabatda boʻlishlik, hozirjavoblik, taʼsirchanlik belgilarga ega.

Publitsistik uslub. Publitsistik asarlarning (masalan, xabar, reportaj, korrespondensiya, maqola, ocherk, felton, pamflet, bosh maqola va boshqalarning) uslubiy chegaralanishi ularning alohida lisoniy belgilariga ega ekanligida koʻrinadi.

Adabiy tilimizning boyishida publitsistik uslubning roli katta. Publitsistik uslub ijtimoiy - siyosiy bilimlarni targʻib qilish va keng xalq ommasiga yetkazuvchi vosita sifatida bu uslub tilining rang - barangligi orqali kishilar ongiga koʻproq taʼsir etadi.

Bu uslubning yana bir xususiyati shundaki, unda qisqalik markaziy oʻrinlaridan birini egallaydi, yaʼni qisqa, loʻnda, tushunarli, yorqin, ixcham tilda yozish asosiy talablardan hisoblanadi.

Publitsistik uslubda gazeta tili alohida oʻrin egallaydi. Chunki gazeta va publitsistika bir-biri bilan chambarchas bogʻliq. Shu bilan birga gazeta uslubi publitsistik uslubning bir tarmogʻi hisoblanadi.

Publitsistik uslubning o'ziga xos belgilaridan yana biri shundaki, unda ba'zi grammatik vositalar, ravishdosh, sifatdosh oborotlar fe'lining shart mayli shakllarining almashilib ishlatilishi, ritorik, murojaat, undov, bir sostavli gaplarning qo'llaning darajasi boshqa vazifaviy uslublarga nisbatan ustunroq.

Publitsistik uslubning xarakterli belgilaridan biri nutqning ko'pincha I shaxs nomidan ifodalanishidir.

Publitsistik uslub morfologik va sintaktik xususiyatlari bilan ham boshqa uslublardan ajralib turadi. Morfologik uslublardan biri so'z yasashida ko'zga tashlanadi. Bunda boshqa tildan qabul qilingan so'zlar tarkibi o'zbek tilidagi qo'shimchalar bilan almashiriladi: sportchi, dildosh, paxtashunos; -lik qo'shimchasi bilan so'z yasash ham anchagina: ilg'orlik, omilkorlik, hamkorlik, faollik, bunyodkorlik, ishchanlik, unumdorlik.

Publitsistik uslubning sintaktik xususiyatlari:

1. So'roq gaplar ko'p ishlatiladi;
2. Uyushiq bo'lakli gaplar keng qo'llaniladi;
3. Undov gaplar ko'p ishlatiladi;
4. Kirish bo'lakli, kirish qurilmali gaplar keng qo'llaniladi;
5. Shaxsi umumlashgan gaplar ko'p ishlatiladi.

Ilmiy uslub. Fan-texnikaning turli tarmoqlariga doir ilmiy asarlar, darsliklar **ilmiy uslubda** yoziladi. Mantiqlilik, aniqlik bu uslubga xos xususiyatlardir. Ilmiy uslub aniq ma'lumotlar asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar (qoidalar, ta'riflar)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi: *Yomg'ir – suyuq tomchi holiday atmosfera yog'ini. Tomchining diametri 0,5-0,6 mm bo'ladi.*

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'zlar o'z ma'nosida qo'llaniladi, qoida yoki ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'laklar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma gaplardan ko'proq foydalaniladi.

Badiiy uslub **aralash uslub** hisoblanadi, chunki bu uslubda so'zlashuv va kitobiy uslublarga xos o'rinlar ham uchraydi.

Har bir uslubni yaratuvchi vositalar mavjud. Bularni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1. Leksik vositalar: sinonim, omonim, antonim, paronim, ko'p ma'nolilik, tag ma'no (gapning tagida yashiringan ma'no), sifatlash, o'xshatishlar, frazeologik birlik, sheva, noadabiy so'zlar (jargon, argo, so'kish, qarg'ish kabilar), kasb-hunar so'zlari, mubolag'a (giperbola), arxaik va tarixiy so'zlar, atamalar.

2. Fonetik vositalar: nutq tovushlari, ohang, urg'u.

3. Grammatik vositalar: a) morfologik vositalar: har bir so'z turkumi; b) sintaktik vositalar: gap bo'laklari, ritorik so'roq gaplar, undalma, kirish so'z, kirish birikma, sodda va qo'shma gaplar, ko'chirma va o'zlashtirma gaplar.

Ma'lum bir uslubga tegishli bo'lgan so'zlar uslubiy xoslangan so'zlar deb yuritiladi: *yanglig'* so'zi badiiy uslubga, *omonim, sinonim* so'zlari ilmiy uslubga, *balli, ketvorgan* kabi so'zlar so'zlashuv uslubiga, *faollar yig'ilishi, siyosiy maydon* kabi so'z birikmalari ommabop uslubga xosdir. So'zlashuv uslubida ham, kitobiy uslubda ham

ishlatilaveradigan soʻzlar **uslubiy betaraf soʻzlar** hisoblanadi: *suv, togʻ, bola, xat*. Bu soʻzlar koʻchma maʼnoda qoʻllansa, maʼlum bir uslubga tegishli boʻlishi mumkin.

Adabiyotlar:

7. Toʻxliiev B. Badiiy asarlarni sharhlab oʻrganish (Mumtoz adabiyot namunalari misolida). –T.:TDTU, 2013.
8. Sirojiddinov Sh. Oʻzbek mumtoz adabiyotining falsafiy sarchashmalari. – T.: Yangi asr avlodi, 2011.